

Славко ГАВРИЛОВИЋ

НОВЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ У СРЕМУ, ПОТИСЈУ И ПОМОРИШЈУ КАО ПРИМАРНЕ ОБЛАСТИ МИГРАЦИЈА У РУСКО ЦАРСТВО У 18. ВЕКУ

У Великом бечком рату (1683–1699), поред других хришћанских народа, врло активно суделовали су и Срби из тадашње Војне крајине, односно Карловачког и Вараждинског генералата, као и Срби из дотадашње «турске» Славоније, али и они из Угарске, који су у току тог рата испод турске власти прелазили на хришћанску страну и, најзад, они који су у току Велике сеобе под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем преплавили јужну и централну Угарску и као тзв. «рацка» (српска) милиција, под својим народним капетанима и војводама, поднели велики терет рата, посебно у биткама код Сланкамена 1691. и Сенте 1697. године.

Пошто се рат ближио крају, у војним и политичким круговима у Бечу постављено је питање егзистенције Срба у новооснованим областима Славоније и Угарске, односно питање како бранити будуће државне границе према Турцима. Преовладало је мишљење да Србе треба задржати као «привилеговани национ», али без посебне, њихове националне територије, чему су се одлучно противили угарски феудални сталези, као и да се погранично подручје према Турској брани стварањем нових војних крајина, чему је већ 1698. претходило раздвајање (сепарација) становништва на војничко, коморско и кметско-спахијско. Ради извођења сепарације Бечки двор створио је две комисије највишег ранга – Карафину за Славонију и Срем и Шлихтингову за Бачку и Поморишје. После израде одговарајућих елабората, шема и планова, комисије су у току 1702. године дошле на терен и издвојиле земљиште и насеља, односно становништво за Посавско-подоунавску и Потиско-поморишку војну границу.

Посавска војна граница протезала се уз реку Саву од Градишке до Раче, а делила се на Горњу, Средњу и Доњу, односно Сремску границу са Рачом и Моровићем као својим капетанатима. Подоунавска је преко Шида пресекала централни део Срема и излазила на Дунав, укључујући подједнак број насеља на сремској и на бачкој страни реке, међу којима и Петроварадински шанац или Рацки град и Тител као кључно стратешко место. Посавска и Подоунавска војна граница улазиле су у састав Славонског генералата са седиштем штаба у Осечкој тврђави и посебне команде на Тврђави у Петроварадину. Потиска војна граница протезала се дуж бачке обале Тисе, од Титела до Сегедина, али је у свом саставу имала и војне шанчеве Суботицу, Сомбор и Брестовац, подаље од Тисе. Седиште њеног штаба било

је у војном делу слоб. краљ. града Сегедина, односно његовом предграђу – паланци. Поморишка граница ишла је северном обалом реке Мориша од Сегедина на исток, а са седиштем штаба у војном делу коморске вароши Арада.

Све нове војне границе биле су подељене на капетанате, а они на компаније или чете, које су биле пешачке или хајдучке и коњичке или хусарске.

Граничарско становништво, а реч је скоро увек само о пунолетном мушком његовом делу, било је сврстано у четири категорије: служеће, чардаклије, емерите и егземпте. Обавеза војне службе падала је скоро искључиво на прве две категорије граничарског становништва: активно служеће или земаљску милицију и чардаклије. У те обавезе спадало је учешће у ратовању против Турака, стражарска служба на чардацима дуж пограничног кордона према Турској, осматрање и обавештавање о покретима с друге стране река, сузбијање изненадних продора од стране Турака, прогон разбојника, спречавање кријумчарења различитих роба, а нарочито соли, онемогућавање прелажења могућих преносника куте из турских у хабзбуршке области, као и пружање помоћи лађама које су превозиле дрво, со и друге производе још нерегулисаним речним токовима. Граничари из тих редова подледали су одговарајућој војној обуци, строгој дисциплини према тзв. «Артиклубрифу» и «Муштри» која је вршена сваког пролећа и била праћена пописом мушког дела популације.

У ред емерита убрајани су ислужени, остарели граничари и инвалиди, а у ред егземпта они који су били изузети од војне службе, као што су свештеници, учитељи, занатлије, трговци, фељчери, служинчад и «прекобројни» (супернумерари). У прво време постојања нових војних граница, те две категорије становништва биле су не само под војном него и под коморском и жупанијском влашћу, али су касније и оне дошле под искључиво војну јурисдикцију.

Граничарско становништво уживало је, за оно време, значајне повластице: било је ослобођено пореза или контрибуције, десетине и других натуралних дажбина, уконачења царске војске, плаћања царине за робу и производе, потребне њиховом домаћинству, а не и за трговину, плаћање мостарине, малтарине и других ситнијих дажбина, а користило је право на слободну пашу, огрев и грађевно дрво, на жирење свиња, риболов итд. Оно је било поштеђено и од најтегобније кметско-подложничке обавезе – од работе, односно кулука осим повремениог рада на поправљању шанчева и тврђава и дводневне годишње работе за оберкапетане.

Почетне две деценије, до 1722. године, прва и друга категорија граничара добијала је минималну плату у новцу као помоћ за набавку коњске и јахаће опреме, оружја и одеће. Граничари и њихове породице издржавали су се од земљишта које је за пешаке-хајдуке износило 18 јутара, а за коњанике-хусаре 24 јутра.

Официри по капетанатима и компанијама били су у Горњој и Средњој Посавској граници Срби и Шокци, а у свим другим деловима нових војних граница скоро искључиво Срби православне и католичке вере (Буњевци); Мађара је било само у хусарским и хајдучким компанијама у Сегедину. Они су једну трећину плате примали у новцу а две трећине у земљишном поседу, и то:

Хајдучки заставник 61

Хусарски заставник 96

Војвода	92
Хусарски поручник	112
Капетан	192
Оберкапетан	384

Официри по штабовима, односно тврђавама били су искључиво католици, најчешће Немци. Они су са народним официрима општили преко «илирских» тумача и оберкапетана који су, по правилу били српске народности. Штабски официри су плату примали само у новцу и то из касе Царске дворске коморе и доприноса који су стизали од суседних угарских жупанија.

Историја нових војних граница може се поделити на три периода: од 1702. до 1722, од 1722. до 1741. и од 1741. до 1751. године.

Тек што су нове војне границе створене, у Угарској је 1703. године дошло до антихабзбуршког устанка са Фрањом II Ракоцијем на челу. Срби су се нашли на страни Бечког двора па је првих година терет ратовања пао на њих, а нарочито на потиске, поморишке и сремско-славонске граничаре. Вођен је суров и истребљивачки рат: Ракоцијеви «куруци» продирали су у Барању, Бачку и Поморишје, разарали, спаљивали, убијали, а граничари обе вероисповести узвраћали својим смелим походима до Великог Варадина, Сентеша, Кечкемета, до Ердеља. И тако, у обостраном крварењу и сатирању све до Сатмарског мира 1711. године. У тим, безбројним окршајима посебно су се истакли оберкапетани Јован Текелија, Илин Вулин, Сава Николић, Јован Белградијан и десетине капетана и официра нижих чинова, како Срба тако и Буњеваца.

Граничари из свих нових војних граница, после краћег предаха, масовно су учествовали у аустро-турском рату 1716–1718, претрпели велике губитке, нарочито у одбрани Ирига под оберкапетаном Адамом Монастирлијом, допадали у турско ропство, из кога су се за велике суме новца откупљивали, а после рата се суочили с питањем даљег опстанка у свом повлаштену војничком статусу. Пошто је државна граница према Турској померена далеко на југ, до испред Ниша и Крушевца дворска комора предложила је да се расформирају војне границе дуж Дунава, Тисе и Мориша и изврши њихова провинцијализација, што је изазвало панику у граничарским срединама, али су војни врхови у Монархији, са принцом Евгенијем Савојским на челу, успели да границе очувају од развојачења, али тако што су граничари морали да се одрекну поменуте плате у новцу, да се подвргну опорезовању и преузму обавезу ратовања не само против Турака него и на свим другим бојиштима, попут регуларне царске војске. Биле су то далекосежне одлуке и, може се рећи, први кораци у умањењу граничарских повластица, али су их они без значајнијег отпора прихватили само да би задржали свој дотадашњи статус војника-сељака, који је сматран за повољнији од стања у коме су били сељаци-војници и сељаци-кметови.

Следећих петнаест година граничари су провели у миру да би 1733. по први пут измарширали на ратиште у Италији и ушли у период ратова који ће их пратити све до развојачења средином 18. века. Почело се појављивати незадовољство међу њима, чак и међу официрима, па ће доћи и до њиховог учешћа у буни у Подунавској граници 1735. године, као и учешћа исте године у социјалним немирима у Бачкој

па и у буни у Источној Угарској, у коју је било уплетено неколико поморишких официра с капетаном Пером Сегединцем на челу, а у чијем гушењу су учествовали баш поморишки официри и граничари. У новом аустро-турском рату 1737–1739. граничари су се борили у Србији, а учествовали су и у гушењу побуне Влаха-Румуна у Источном Банату у току 1738. године, а само две године касније измарширали су на ратиште против Пруса, Бавараца и Француза, на којима их је затекла одлука Двора о развојачењу њихових граница.

*

О привреди нових војних граница може се говорити тек после Ракоцијевог устанка, у краћим или дужим периодима мира, односно ратовања подаље од њиховог завичаја.

Граничарска привреда састојала се од сточарства, ратарства, риболова и трговине. Оскудице у земљишту није било, али је оно, често плављено јер реке нису биле регулисане. То се односило нарочито на насеља поред Мориша, па и на она поред Саве. Житарица се производило претежно за кућне потребе; обрада земље била је екстензивна, а ратарски инвентар примитиван, дрвени и оскудан. Запрежна стока били су волови. Неупоредиво бољи били су услови за сточарство, посебно за гајење говеда, коња, оваца и свиња, јер су сва граничарска насеља располагала пространим пашњацима и пустарским земљиштима које је издавано у закуп општинама и сточним трговцима. Стока, а нарочито волови, била је најбоља «роба», која се брзо и лако могла уновчити на тржиштима у Италији, Аустрији и Јужној Немачкој. Локално тржиште било је врло неразвијено, а на њему су, због ниске царине (од 3%) у већем броју били присутни трговци из Отоманског царства: Цинцари, Грци, Јермени, с којима се домаћи, српски трговци удружују али и воде конкурентску борбу.

Значајну улогу у трговини, првенствено стоком, воловима, имали су и граничарски народни официри, подофицири, па и свештеници.

Официри су имали земљишне поседе које сами нису могли обрађивати, а нису располагали ни слободном снагом, која је била ограничена на слуге и «прекобројне» дошљаке, још неукључене у редове граничара, па им је највише одговарало да на њима гаје и тове стоку и да се у трговачком послу уортачују са сточним трговцима. Баш се они најчешће појављују као закупци пустара, па и као кредитори других трговаца и људи из сопственог сталежа. Верски, национално, родбински, женидбено и удадбено повезани, официри, свештенство и трговци, са понеким бољестојећим занатлијама, претварали су се, условно речено, у виши друштвени слој у војним границама. Почеле су се стварати мале династије од породица Рашковића, Витковића, Пишчевића, Николића у Посавско-подунавској граници, Вулиних, Јулинаца, Зака, Зорића у Потиској и Текелија, Шевића, Хорвата и других у Поморишкој војној граници, којима треба придодати буњевачке капетанске породице Сучиће, Видаковиће, Марковиће и друге у Суботици и Сомбору. Најзад, као изузетну личност у сваком погледу, треба поменути сомборског капетана Јована Бранковића – Липовца («грофа Јанка»), синовца или усвојеника несужењог српског деспота, грофа Ђорђа Бранковића.

Личности из тог војно-граничарског круга имале су неоспоран углед у свом народу јер се нису одвајале од њега у његовом настојању за очувањем народноцрквених привилегија и православља. О том сведочи њихово активно суделовање као депутираца на народноцрквеним саборима и чланова народних депутација упућиваних Двору ради решавања најважнијих питања из живота народа и цркве. Из њихових редова потицали су многи ктитори и дародавци цркава и манастира, као и носиоци племићких титула и диплома, стицаних војним заслугама и друштвеним угледом.

*

Иако су нове војне границе успеле да се одрже и после Пожаревачког мира 1718, њихов опстанак све су више угрожавале угарске жупаније, чија је моћ била у сталном, постепеном порасту. Скупштине и управе жупанија у суседству војних граница, посебно Бачко-бодрошке, Чанадске, Арадске, Чонградске и Зарандске непрекидно су официре и граничаре оптуживали да преувеличавају своје заслуге за државу и Двор, само да би задржали свој повлаштени положај, да масовно дезертирају и избегавају одласке на ратишта да примају разбојнике и удружују се с њима, да прихватају бегунце свих врста и спахијске подложнике-кметове, да од жупанијских поданика краду стоку и отимају земљу, заузимају пашњаке, изазивају сукобе, убијају стоку и људе, речју да уносе неред, немир и несигурност на њихове територије и међу њихове поданике. Да је тога, заиста, било, не може се порицати али су жупаније у тим оптужбама претеривале и граничаре скоро изједначавале са пуштахијама и рушиоцима друштвеног поретка. Жупанијама су се придруживали и градови, нарочито Сегедин и Арад, оптужујући граничарске команданте за кршење њихових муниципалних права, присвајање прихода, за разне незаконите поступке, за мешање у судство и што-шта друго. Они су се жалили и на трговце, занатлије, крчмаре и месаре, који су под заштитом граничарских команди слободно пословали, а избегавали плаћање контрибуције и дажбина, које су теретиле градски трговачко-занатски сталеж. Оптуживали су и граничаре који су одбијали да плаћају градске таксе, малтарину, акцизе на производе и робе, које су доносили на градска тржишта, а позивом на своје повластице, али и на оружје.

Нема сумње да су те оптужбе задавале бриге војним командама, па и Дворском ратном савету у Бечу, али жупаније нису успевале да издејствују укидање војних граница и потчињавање њиховог становништва цивилној јурисдикцији. То ће успети тек Угарски сабор (Дијета) у периоду од 1741. до 1751. године.

*

Угрожена у праву наслеђа на челу Монархије од стране Пруске, Баварске и Француске, млада царица Марија Терезија ослонила се на угарско племство и добила његову помоћ, али је, за узврат, на Дијети од 1741. године, обећала да ће испунити њене захтеве: укидање Подунавске, Потиске и Поморишке војне границе и њихово инкорпорисање у Краљевину Угарску. То је Србе јако уплашило, али су се они надали да се та одлука (зак. чланак 18: 1741) неће остварити, јер су и они, још више од Мађара, бранили Монархију и измарширали на бојишта. Да би их

умирио, Двор је 1743. потврдио њихове народноцрквене привилегије и 1744. одобрио одржавање њиховог Народног сабора, иако је у међувремену створио мешовиту комисију ради инкорпорације војних граница у Угарску.

Поткрај 1745. године та Комисија је развојачила Подунавску војну границу, а Тител и околину припојила Потиској војној граници, као и војне шанчеве Суботицу, Сомбор и Брестовац у Потиској граници, остављајући граничарима слободу опредељења за останак у својим насељима у статусу жупанијских и коморских поданика или пак за исељавање у Срем, Потисје и Банат. Годину дана касније иста судбина снашла је и мање, филијалне граничарске постаје у Јенови, Вилагошу, Охаби, Иратошу, Шиманди и Араду у Поморишкој граници. Али, на томе се није стало па су 1748. под удар инкорпорације дошла и сва друга насеља, односно војни шанчеви у Потиској и Поморишкој граници. Та одлука добила је коначну потврду августа 1750: граничарима је саопштено да бирају да ли да постану «поданици Угарске круне» или да се преселе у Северни Банат. Граничари су били ужаснути, а своје незадовољство и разочарење изражавали су на масовним зборовима и речитим представкама Двору, али су постигли само то да им се рок за коначну одлуку продужи до Михаљдана 1751. године. У међувремену, да би се разбило јединство граничара, а нарочито њихових официра, Двор је донео одлуку о стварању Потиског крунског диштрикта, као српске привилеговане коморске области у саставу Бачке жупаније. Официрима и подофицирима, који прихвате провинцијални статус обећани су племство и куријални поседи, што је довело до тога да се већи део официра Потиске границе изјаснио за останак у Жупанији док су се поморишки официри, којима у изглед није стављен никакав посебан округ, већином определили за останак у војном статусу и преселили у Банат, а потом и у Руску царевину. У сличној сразмери тако се десило и са обичним граничарима, па су дотадашња искључиво српска насеља више него упола депопулисана, чим ће бити отворена врата за масовно усељавање у њих становника несрпске националности. Тако се, на пример, из поморишких шанчева Чанада, Надлака и Шајтина иселило око 80%, а остало само 20% становника и око 15% од раније постојећег сточног фонда.

*

Гледано у целини, укидањем нових војних граница, које су постојале само пола века, и сеобом у Руско царство 1751. и неколико година касније, осетно је пољуљан и умањен значај Срба у Угарској, заснован, добрим делом, на постојању баш тих војних граница и овлашћеном статусу њиховог становништва.

ИЗВОРИ

Ратни архив у Бечу, Дворски ратни савет: Протоколи и експедитна акта 1686-1752; Коморски архив у Бечу, Дворске финансије Угарске 1686-1752; Државни архив Мађарске у Будимпешти, Акта Угарске дворске канцеларије – различите скупине; Акта из скупине Е – Угарска дворска комора, итд.; Архив САНУ у

Карловцима, фонд ПМА «А», «Б»; Рукописно одељење Матице српске у Новом Саду, Манускрипти; Архив Хрватске у Загребу, Акта Славонско-сремске генералне команде.

ПУБЛИКОВАНА ГРАЂА

Иван Јакшић, *Из пописа становништва Угарске почетком 18. века*, Нови Сад 1966.

Славко Гавриловић, *Грађа за биографије официра Потиско-поморишке војне границе*, Зборник Матице српске за историју, св. 61–62, Нови Сад 2000.

ЛИТЕРАТУРА

Fr. Vaniček, *Specialgeschichte der Militargranze, I*, Wien 1875.

Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929.

Мита Костић, *Нова Србија и Славеносрбија* (репринт издање), Нови Сад 2001.

Душан Ј. Поповић, *Војна граница*, Зборник «Војводина», књ. II, б. д.

Душан Поповић, *Срби у Војводини*, књ. II, Нови Сад 1959.

Акош Корокнаи, *Проблеми задруге у Подунавској и Потиској граници*, Истраживања, књ. 3, Нови Сад 1974.

Александар Форишковић, *Текелије, војничко племство 18. века*, Нови Сад 1985.

Историја српског народа, књ. IV/1, Београд, СКЗ, 1986.

Славко Гавриловић, *Сомбор – граничарски шанац 1687–1745*, Зборник Матице српске.

Љубивоје Церовић, *Срби у Украјини*, Нови Сад 2002.

РЕЗИМЕ / SUMMARY

Аутор овог реферата полази од Великог бечког рата 1683–1699. и активног учешћа Срба на страни хришћанске војске у борби против Турака, као и у одбрани новоосвојених земаља, у коју сврху је Аустрија дуж реке Саве, уз Дунав у Срему и Бачкој, те дуж Тисе и Мориша створила нове војне границе са војницима – сељацима односно граничарима, највећим делом српске националности. Он приказује поделу граничарског слоја, учешће граничара у ратовима против Турака, а потом и Пруса, Бавараца и Француза. Указује и на одлуке Двора из 1722. године којима је стање граничара погоршано, иако је оно и даље било повољније од стања комор-

ских и епархијских подложника у суседним угарским жупанијама. Пажњу обраћа и на економске прилике у новим војним границама, као и на друштвену, политичку и верску ангажованост «горњег слоја» српске граничарске популације.

У последњем делу реферата аутор је дао пресек збивања у процесу развојачења односно расформирања и укидања нових војних граница у времену од 1741. до 1751, која су имала за последицу депопулацију српских насеља у Потисју и Поморишју, као и сеобу знатног њеног дела у истоверну Руску царевину, али и значајно слабење Српства у Угарској.

*

The author of this paper begins his presentation with the Great Vienna War 1683–1699 and active participation of the Serbs on the side of the Christian army against the Turks and in defending the newly conquered countries because of which Austria created new military borders with soldiers-peasants, that is border-guards mostly of Serbian nationality along the rivers Sava and Danube in Srem and Backa, as well as along the rivers Tisa and Moris. He presents the division of border-guard strata, the participation of border-guards in wars against the Turks, then against the Prussians, Bavarians and French. He also points out the resolutions of the Court from 1722 by which the conditions of the border-guards deteriorated, though it was still better than the conditions of the population involved in supplying the army and eparchial subjects in the neighboring Hungarian counties. He also talks about economic conditions within the new military borders, as well as about the social – political and religious engagement of the “upper strata” of the Serbian border-guard population.

In the last part of the paper the author has given a review of events in the process of demilitarization, that is, the breaking up and termination of new military borders in the period from 1741 to 1751 that resulted in the de-population of Serbian settlements along the rivers Tisa and Moris, as well as in the migration of the majority to the Russian empire with its identical religion, but also in the significant weakening of Serbian nationalities in Hungary.